

A gyógyító fordítás

Absztrakt. A fordítás legalább három alapvető értelemben függ össze a biblioterápia fogalmával. Mindenekelőtt úgy, hogy az irodalom, az alapanyag, amelyet a terapeuta és az ő irányításával a résztvevő is olvas és értelmez, egyrészt az általuk a mindennapokban és egymás közt használt nyelven keletkezett mű, másrészt erre a nyelvre áttett, átköltött, fordított műalkotás. Másrészt tágabb értelemben, úgy, hogy a mai fordításkereső néma egyik modellje a terápiás helyzetet is modellálja: az egyes közösségek és csoportok közti párbeszédet is elősegítheti. S végül éppen ebből a tágabb értelemről következően úgy is, hogy a fordítás mint gyakorlati tevékenység lehet komplex biblioterápia: olvasás, értelmezés és írás egyben.

„It cannot and must be done.”

George Steiner

103

Magyar világirodalom

Első pillantásra talán érthetetlen, mi köze lehet a biblioterápiának a fordításhoz. Vajon közelebb kerülhetünk-e a kettő összefüggéséhez, ha figyelembe vesszük azt a megállapítást, hogy az irodalmi művek jelentős része fordításban áll az olvasó rendelkezésére? Magyarán, hogy mind a terapeuta, mind a résztvevő anyanyelvén olvassa és értelmezi a kiválasztott művet, származzék az akár *saját* irodalmából, akár *idegenből*. Ettől még egyáltalán nem világos, hogyan függ össze az irodalomnak tulajdonított gyógyító erő azzal, hogy a „világirodalom” fordított irodalom. Talán könnyíti a dolgot, ha abból indulunk ki, hogy a nemzeti és világ- (a mi tájainkon Európa a világ szinonimája) irodalom merev kettéválasztása történeti fejlemény, és a nacionalizmus korában vált igen nagy jelentőségűvé (éppen ennek köszönhetően mosódott össze sok esetben az esztétikum az ideologikummal, nemegyszer szétválaszthatatlannul.) Napjainkban ez a jelentőség átalakulófélben van, és az átalakulás következményeként szükséges is, hogy az irodalomnak ezt a fajta felosztását újra-értelmezzük. Minden további nélkül tulajdoníthatunk jelképes értéket annak, hogy az egyik legkorábbi magyar nyelvemlék, az első magyar nyelvű vers, az *Ómagyar Mária-siralom*, amelyet a magyar irodalom nyitányaként tartunk számon sem magyar nyelvű, hanem fordítás latinból – mégsem tekintjük idegennek. De említhetjük a prózairodalom kezdeteit is. Bod Péter a *Szent Hilárius* vagy Mészáros Ignác a *Kartigám* című művet német nyelvből ültette át. Az sem csak hangzatos frázis, hogy a legjelentősebb magyar írók és költők közül

megannyian tájékozódtak és olvastak több nyelven is, a legjobb fordítók elsőrangú írók, költők, olyannyira, hogy a két „foglalkozás” szinte egymásból következik. Nem írhatunk teljes névsort, néhány példát ötletszerűen fel lehet villantani: Karthauzi Névtelen, Aranka György, Deáki Filep Sámuel, Vörösmarty Mihály, Arany János, Toldy Ferenc, Szász Károly, Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, József Attila, Szabó Lőrinc stb.

Mára talán beláthatóvá vált az az elképzelés, hogy a fordításirodalom szorosán az anyanyelvi irodalomhoz tartozik, s a más nyelvekből átültetett műveket is érdemes úgy vizsgálni, mint a magyar nyelvűeket. A biblioterapeutának konkrét műveket kell kiválasztania a terápiás tevékenység intézményének, helyszínének (kórház, könyvtár, iskola stb.) és résztvevők (klinikai, életkori, élethelyzetbeli) problémáinak megfelelően, s mikor ezt teszi, éppen ebből a magyar világirodalomból válogat. Alapfeltétele az irodalomterápiának, hogy a résztvevők egy nyelvet (hagyományt, kultúrát) beszéljenek, enélkül nincs terápiás kommunikáció. Ez az állítás minden nyelv vonatkozásában igaznak tekinthető, noha itt és most az egyszerűség kedvéért minduntalan *magyar* irodalmat emlegetek. Más kérdés viszont – és ez nem mond ellene az előbbi állításnak –, hogy mindaz, amit a magyar irodalom sajátosságát meghatározó alapvető jellemzőknek tartunk, az „idegen” nyelvű irodalmak vonzásában és választásában bontakozott és bontakozik ki. Elsősorban abban az értelemben, hogy a saját csakis a másikkhoz képest fogalmazható meg. Valószínűleg azért is szokták ezeket a jellemzőket az irodalom *azonosságaként* vagy *identitása*ként megnevezni, mert a folyamat az éntudat kialakulásához hasonlítható: a másik embertől (az anyától) eltávolodva, másságának felfedezésén keresztül, tehát mindenképp hozzá viszonyulva vezeti az út az egyént az énjének megfogalmazásához. Másodsorban a *másik* által képviselt minta miatt: hányszor, de hányszor nehezményezték vagy éppen üdvözölték azt a tényt irodalmáraink, hogy a magyar irodalom a nyugati irodalom igézetében alakult, változott, maradt el tőle, fáziseltolódásban volt (décalage) stb. Mikor irodalomról szólna az *idegent* európai nyelvű, kultúrájú értelemben használjuk, akkor egyúttal a magunkénak is véljük, tehát megkülönböztetni attól, amit sajátunk nevezünk, csak bizonyos fokig helyénvaló. Más esetben (mint mondjuk a kanadai, a japán, az ausztrál, a dél-amerikai irodalom) viszont akár a közölhetetlen tartalmak problémájával is szembesítheti a fordítót, értelmezőt. Amikor az európai kultúra nyitottnak bizonyult más kultúrák irányában, az nem jelentette egyúttal azt, hogy a „távol kultúrákat” a sajátjával egyenrangúnak tekintette volna. Goethe például úgy látta, a „szép” megteremtésére kizárólag az európai kultúra alkalmas.

„(...) bármennyire becsüljük is azt, ami külföldi, nem szabad valami különöshöz odatapadnunk, és azt mindenáron mintaképnek tekintenünk. Nem szabad azt gondolnunk, hogy ami kínai, az lenne az a bizonyos, vagy ami szerb, vagy Calderon vagy a Nibelungok; hanem mintaképre szorulva térjünk mindig vissza a régi görögökhöz, akik műveikben *szüntelenül a szép embert ábrázolták*. Minden egyebet csak mint történelmet kell tekintenünk, és magunkévá tennünk belőle, amennyire lehet, azt, ami jó.”¹

1 Johann Peter ECKERMAN, *Beszélgetések Goethével*, 1827. január 31., ford. GYÖRFFY Miklós, Budapest, Európa, 1989, 259. (Kiemelések tőlem – J. É.)

Borges *Averroes nyomozása* című elbeszélésében² a cárdobai születésű arab orvos-filozófus Averroes a fordításnak mint a lehetséges lehetetlennek az esetét is példázza. A Farah írástudó házában tartott vacsorán a tudós vendégsereg tagjai rábeszélnek egyik társukat, a világot az Abú'l-Quászimot, hogy meséljen el egy csodát. Ő egy Sin Kalánban látott színházi előadást említi, de hogy az miért érdemli ki, hogy csodának nevezze, a többiek számára érthetetlen, és ennél fogva várt hatása is elmarad, mert a *ebben a kultúrában a dráma műfaja nem ismerős*. Averroes, aki a vendégségbe indulása előtt éppen „egy fordítás fordításán munkálkodott”, ebben a pillanatban kételkedni kezd abban, hogy vágyát, a tizenégy évszázaddal előtte élt Arisztotelész gondolatának magyarázatát és közvetítését megvalósíthatná.

„Előző este két kétes értelmű szó állította meg a *Poetika* elején. Ez a két szó a tragédia és a komédia volt. (...) Ez a két titokzatos szó csak úgy hemzsegett a *Poetika* szövegében; lehetetlen megkerülni őket. Abbéli igyekezete, hogy e szavak kétes értelmét megfejtse, azért bizonyult hiábavalónak, mert »az iszlám körében senki nem sejtette jelentésüket«.³

Mindkét figura a közölhetetlenség problémájával szembesül. Averroes a fordíthatóság paradoxonával, Abú'l-Quászim az idegen kultúra átadhatóságának lehetetlenségével találja magát szemben. De a fordító motivációja és a világot utazó problémamegoldása homlokegyenest eltér egymástól. Abú'l-Quászim, aki nem szövegekben, hanem a földrajzi világban utazik, nem sokat töpreng azon, mi az oka annak, hogy nem sikerült az általa elbeszélte „csodával” elbűvölnie közönségét. Arisztotelész fordítója pedig éppen a belátott kudarc pillanatában határozza el magát a fordítás megvalósítására. Averroest becsúgyában, szenvedélyes múlt felé fordulásában a jövő ígérete is lelkesíti: „Kevés olyan szép és költői dolgot jegyez majd fel a történelem, mint azt, hogy egy arab orvost mennyire foglalkoztatnak egy tizenégy évszázaddal előtte élt férfi gondolatai.”⁴ Az asztaltársaságban sem Abú'l-Quászim, sem Averroes gondolatai nem találnak visszhangra, mert nincs egyetemes tudásalap, amely a dráma, illetve a tragédia és a komédia fogalmainak jelentését megvilágíthatná. Pedig a világot utazót beszélgetőtársai meghallgatják, komolyan veszik, kérdésekkel próbálják terelni a csoda közlése felé, mintha a közös gondolkodás előfeltételének számító megegyezést Schleiermacher vagy Gadamer iskolájában sajátították volna el. Mintha tudnák, hogy nemcsak az ember, hanem a nyelv is társas lény. Olyasmi ez a konszenzus, mint a megértésben az előítélet: előzetes ismereteink működnek akkor is, ha nem tudatosak, és jelentős mértékben meghatározzák, hogy mit miként értünk.

Akkor olvassuk az *Ómagyar Mária-síralmat* versként, ha van előzetes tudásunk a vers fogalmáról. Wittgensteintől többek közt azt is megtanulhattuk, hogy nincs nyelven kívüli tudás, a „nyelvi játszából” nem lehet kiszállni, mert a jelentés társadalmi megállapodás függvénye, másrészt függ a nyelvi környezetétől és a szövegkörnyezettől is.

2 Jorge Luis BORGES, *Averroes nyomában*, ford. HARGITAI György = Uő, *A titokban végbement csoda*, Bukarest, Kriterion, 1978, 123–131.

3 Uo., 124. (Kiemelés tőlem – J. É.)

4 BORGES, *i. m.*, 123–124.

„Eszembe jutott Averroes, aki, az iszlám körébe zárva, soha meg nem ismerhette a tragédia és a komédia szó jelentését. Elmondtam az esetet; s amilyen mértékben előrehaladtam, megéreztem, mit érezhetett az a Burton által említett isten, aki bikát akart teremteni, és bivalyt teremtett. Éreztem, hogy a mű csúfot űz belőlem. Megéreztem, hogy Averroes, aki el akarta képzelni, mi az a dráma, pedig nem is sejtette, mi az a színház, egy cseppet sem vágta nehezebb fába a fejszóját, mint én, aki el akartam képzelni Averroest, pedig nincs hozzá több anyagom, mint Renan, Lane és Asín Palacios töredékei. Az utolsó oldalon megéreztem, hogy elbeszélésem annak az embernek a szimbóluma, aki én magam voltam, miközben megírtam; s hogy papírra vessem ezt az elbeszélést, azzá az emberré kellett lennem, s hogy azzá legyek, papírra kellett vetnem ezt az elbeszélést, és így tovább a végtelenségig. (Abban a pillanatban, mikor már nem hiszek benne, »Averroes« eltűnik.)”⁵

Borges narrátora tehát úgy összegzi a történeteket, hogy a fordítás lehetetlenségétől az értelmezés vargabetűjén keresztül eljut ahhoz a következtetéshez, hogy történeteket csak úgy lehet elmesélni vagy megérteni, a kitalált világokba csak úgy lehet belépni, ha az ember bízik és hisz bennük. A történetnek és a lehetséges világnak tehát a hit, a bizalom és a játékszabályok elfogadása az alapja – és ezek nélkül nem jöhet létre terápia sem.

Barátságos megértés

Az Averroes-elbeszélésből egyértelműen kiderül az is, hogy minden megértésünk hagyományfüggő, s ennél fogva a kitalált világokat más kultúrák felől vélhetjük ugyan lehetségesnek, de nem feltétlenül értjük meg, mert akadályoztatva vagyunk, be vagyunk zárva a saját kultúránkba. Averroes hiába próbálja megfejteni Arisztotelész furcsa fogalmait, mert nincs iszlám tapasztalat arról, mi a tragédia és mi a komédia. Megértés csak tapasztalat alapján lehetséges, a tapasztalat pedig kulturális örökséghez, hagyományhoz kötött. Különböző olvasói tapasztalati anyagok különböző jelentéseket termelnek. Az olvasó így legalább annyira meghatározza a szöveg jelentését, mint a szöveg önmaga jelentését. Averroes tulajdonképpen elérhetetlen célt tűzött ki maga elé: egy számára ismeretlen, idegen kultúra megértését. Van, ami fordítható, és van, ami nem. Arisztotelész elvileg nem érthető az iszlám kultúra felől. Pontosabban: az Averroes-helyzet nagyon világosan megmutatja, hogy nincs objektív *könyv* (mű). Mihelyt beszélgetni kezdenek róla, kiderül, hogy mindazt, amit a mű kapcsán a beszélgetés résztvevői megfogalmaznak, ugyan a művel való megismerkedésük váltja ki belőlük, de nem azzal egyidejűleg keletkezett gondolat, hanem többféle képzet egész halmaza, melyeknek lefordítása még azonos kulturális örökség (lásd: európai irodalom) esetén sem mondható egyszerűnek. És ennek ellenére, amint Borges elbeszéléséből is kiderül, az időbeli és kulturális távolság egyrészt útjában áll a megértésnek, másrészt izgató és megértésre készítet. A közös tapasztalat hiánya, az ismeretlen és idegen újszerűsége felkelti és ébren tartja a megértés igényét. Érdemes figyelni arra, hogy a megértés szó rokon értelmű szavai olyan kifejezések, amelyek a megértés alapfeltételeit jelölik: türelem, türelmesség, tűrés, béketűrés, empátia, tolerancia.

Szigorúan elméleti szempontból a fordítás lehetetlen, ugyanakkor minden emberi tevékenységgel egyidős, tehát elvileg „minden nyelv lefordítható minden más nyelvre”. A fordítás lehetetlensége és lehetősége egy tőről fakad: például Ricœur szerint a nyelv természetéből adódik. Szükségessége is abból következik, hogy a nyelvek sokfélék, és ezt a sokféleséget az egyének aligha birtokolhatják. Ha a sokféleség a nyelvek meghaladhatatlan különeműségét jelenti, úgy a fordítás lehetetlen, ha azonban a sokféleség valamiféle közös alapra épül, akkor lehetséges. Ez a közös alap az egyetemes, nyelvfüggetlen jelentés vagy az „örök emberi” előfeltevésére emlékeztet. Noha a mai, első-sorban hermeneutikai kiindulású fordításelméletek szerint ilyen rögzített, független jelentés nem létezik, a probléma máig érezteti hatását. Ma is hajlamosak vagyunk például egy bibliai szöveghelyről beszélni akkor is, mikor nyilvánvaló, hogy fordításonként a szövegváltozatok eltérnek egymástól. Akár egy bizonyos nyelvről egy másikra, akár egy és ugyanazon nyelven belül (valamely egykori állapotról egy másikra) történik a fordítás, a két nyelv (vagy nyelvallapot) között hasonlóságoknak, egymásnak megfeleltethető nyelvtani szabályszerűséseknek, analógiáknak kell létezniük. Ha van hasonlóság és analógia a különböző nyelvi megnyilatkozások között, akkor átjárhatóság is van köztük, és egymás rendszereiben kifejezhetők: átvihető a jelentés, az üzenet. Erre jött rá Averroes, mikor hajnalban a vendégségből hazatért.

„Valami felfedte előtte a két homályos szó értelmét. Biztos és gondos kalligráfiával fűzte a kéziratához ezeket a sorokat: Arisztu (Arisztotelész) tragédiának nevezi a panegiriszeket, és komédiának a szatírákat és anatómákat. Csodálatos tragédiák és komédiák sokasága található a Korán és a szentély műveiben.”⁶

107

Ez a megoldás azt sejteti, hogy – legalábbis ebben az értelemben – közölhetetlen tartalmak nincsenek, és minden fogalom átadható egy másik fogalommal, még ha nem is felel meg tökéletesen annak. A kultúrához való egyetemes hozzáférhetőségnek a kérdését kutató és a fordítás kérdéseivel nem csupán elbeszéléseiben, hanem elméleti munkáiban is törődő Borges saját Whitman-fordításai kapcsán is megfogalmazza: „Whitman azonos az 1819 és 1892 között élt egyszerű emberrel, és azzal, aki szeretett volna lenni, de nem lett, továbbá mindannyiunkkal, mindenkivel, aki valaha is létezni fog a földön.”⁷

Paul Ricœur a fordítás műveletét kettős megközelítésben látatja: az egyik nézőpont szerint a fordítás valamely verbális üzenet átvitele egy másik nyelvbe, a másik tágabb értelemben tekinti a fordítást, olyannyira, hogy az értelmezés szinonimájaként kezeli.⁸ Az az elemi kettősség, hogy az emberek egymástól alapvetően különböző nyelveket beszélnek, ám anyanyelvükön kívül más nyelvek elsajátítására is képesek, olyan lavinát indított el az elméleti gondolkodásban, melynek következményeként zsákutcába, tehát kilátástalan választás elé került: a nyelvek sokféleségéből arra a következtetésre jutott, hogy az olyan radikális különbözőséget fejez ki, amely lehetetlenné teszi a for-

6 BORGES, *i. m.*, 129–130.

7 Jorge Luis BORGES, *Előszó Walt Whitman Fűszálak* című kötetéhez = Uő, *Az őskastély. Esszék*, Budapest, Európa, 2009, 49–55.

8 Paul RICŌEUR, *Sur la traduction*, Paris, Bayard, 2004.

dítást, a fordítások létezésének pusztá tényéből pedig arra, hogy a fordíthatóságot valamely közös alap magyarázza, amely lehetővé is teszi azt.

Hogy a fordíthatóság-fordíthatatlanság elméleti alternatívájának körköröségéből kiléphessen, Ricoeur a fordítás műveletét a praxis, a cselekvés területére utalja vissza az elmélet szférájából. A fordítás áthelyezése a gyakorlat szintjére Ricoeur szerint már csak azért is termékenynek bizonyul, mivel az emberiség – kezdeteitől fogva – az eredendő elválasztás jegyében él. Ez az elválasztás jelenik meg a Teremtés könyvében az ég és föld vagy a vizek elválasztásakor, az Édenből való kikerülésben, Káin gyilkosságában stb., s ezt az elválasztást koronázza meg a bábéli zűrzavar. Mindenesetre ha beszélgetőtársunk nem ért egy szót, más szót keresünk, gondolkodásunkat úgy fordítjuk le, hogy mondandónkat újragondoljuk, átfogalmazzuk. Ez az eljárás mindig lehetséges, sőt napi gyakorlat. A fordítói hűség fogalma éppen azért problémás, mert az úgynevezett eredeti (forrásszöveget) olvasni nem ugyanaz, mint a fordítottat: a nyelvre jellemző szintaxis, stílus és szövegközöttségek mintha kudarcra ítélnék a fordítót, mert az idiómák „nem mennek át” egyik nyelvből a másikba, vagy éppen elvesznek átmenet közben. Ebben az értelemben hűtlen minden fordítás, és nem lehet azonosság a két mű között. A fordítás fogalmát Ricoeur még a freudi munkafogalommal hozza összefüggésbe, az emlékezet kifejtette tevékenységet és a gyászmunkát jelölve meg a fordítási tevékenység alappilléreiként. Mindkét egzisztenciális tapasztalatot az alkotói tevékenység részének tekinti, s az alkotást nem elsősorban lelki, érzelmi, hanem főként tudatos tevékenységnek tartja, amely egyrészt a saját hagyomány elsajátítását előföltételezi (ami nem más, mint az emlékezet munkája), másrészt pedig a gyászmunkát. A tökéletes fordítás vágya a veszteségmentes nyereség vágya, ennek a váagnak a gyászmunkáját kell elvégezni ahhoz, hogy a saját és az idegen leküzdhetetlen különbözőségét elfogadhassuk. Magyarán a „tökéletes” fordítás vágyáról kell lemondani, el kell engedni, meg kell gyászolni. Nincs tökéletes fordítás, mert a tökéletességnek semmilyen ismerve nincs.

A fordítás „boldogsága” a *megfelelés nélküli egyenértékűség*⁹ nyeresége. Averroes ezt érte el, amikor azt írta: „Arisztu tragédiának nevezi a panegirizeket, és komédiának a szatírákat és anatómákat”.

A fordítás boldogságának modellje nagyon hasonlít a biblioterápiás helyzet modelljéhez. Ahogyan pedig Ricoeur a fordítás folyamatát leírja, az lényegében egybevág azzal a gadameri hermeneutikával párhuzamos elképzeléssel, mely szerint előbb létrejön valamiféle spontán megértés, amelynek során átfogó képet alkotunk a szöveg jelentéséről. Ezt követően térünk át a részletes elemzésre, a magyarázatra. Mármost a fordítandó szöveg esetében, akárcsak a biblioterápiában részt vevő személyek esetében is érvényesül a magyarázat és a megértés párhuzamossága. Sem a biblioterápiás tevékenység, sem a fordítói gyakorlat nem a szavak felől építkezik, hanem a tágabb összefüggésből, valami egészből (kultúrából, fordítandó nyelvből, a résztvevők világszemléletétől) kiindulva jut el a szavakig. A fordító idegen szövegeket és kultúrákat mond el a saját nyelvében. Amikor a terapeuta a résztvevők mondanivalóját újrafogalmazza, ugyanezt teszi. A fordító nem nyelvtant, nem lexikát, hanem jelentésegységeket hordozó mondatokat, mondatok közötti kapcsolatokat és a monda-

tokban megcélzott referenseket fordít. Azaz: idegen szövegeket és kultúrákat mond el a saját nyelvén. A fordítói hűség a ricœuri gondolkodásban tehát azt jelenti, hogy az idegen nyelven kifejezett dolgok kincsestárát, a másik kultúráját kell előtérbe helyezni a saját nyelvével szemben. A terápiás kommunikációban a terapeutának kell úgymond hűnek lennie, azaz a fordítóhoz hasonlóan viselkednie: a résztvevők által megfogalmazottakat a saját értelmezésével szemben egyértelműen előtérbe kell helyeznie. Még akkor is, ha civilben élvonalbeli értelmező-irodalmár. Ha ez a premissza érvényesül, élővé lesznek azok a metaforák, amelyeket Ricœur a *barátságos megértés*, *bizakodó megértés*, *dialogikus megértés*, *nyelvi vendégszeretet* összekapcsolásokkal jelöl, s a különböző közösségek közti kommunikációs zavarok enyhítéséhez is hozzájárulhatnak. Az európai nyelvi sokféleségnek, de az egynyelvű csoportoknak is vannak közölhetetlen tartalmai (ezt nevezi Ricœur *incommunicabilitének*, *közölhetetlenségnek*, *kommunikációra való képtelenségnek*), s ha ezeket nem fordítják, bizonyos nyelvi közösségek (bátran tegyük hozzá: egynyelvű csoportok, sőt egyének is) visszavonulhatnak saját egynyelvűségükbe, elhallgathatnak. A fordítás mindenekelőtt olvasás, majd átvitel egyik nyelvből a másikba, értelmezés. Azzal foglalkozni, ami úgymond fordíthatatlan, nem a fordíthatatlanság tézissé nyilvánítását vagy a fordításról való lemondást jelenti, hanem éppen ellenkezőleg, a fordítási nehézségekkel, a nyelvek közötti különbségek legfőbb jelenségeivel való törődést, a nyelvi megértés szüntelen igényét, a saját nyelv összehasonlítását valamely másik nyelvvel, s ezáltal megismerését az idegenen keresztül. A *nyelvi vendégszeretet* vagy az *emlékezetek cseréje*¹⁰ metafora utat nyit egy elméleti modell, a közölhetőség és fordíthatóság modellje felé, és ez a modell az egyes közösségek, akár terapeuták és irodalmárok közti párbeszédnek is mintája lehet, sőt azzal a gyakorlati hozadékkal is járhat, hogy elősegíti az irodalomterápiás kommunikációt.

Fordításterápia

Abban még nem merül ki fordítás és terápia viszonya, hogy az az irodalom, amelyet olvasunk és adott esetben terápiás céllal használunk, jórészt fordítás is, vagy hogy bizonyos fordításelméleti modellek jól használhatók terápiás modellként. A fordításnak mint tevékenységnek, mint konkrét gyakorlatnak is lehet ugyanis terápiás hatása. Tulajdonképpen olyan terápia, amely olvasással, értelmezéssel, nyelvtanulással és írással jár együtt – ha van ideális és komplex irodalomterápia, úgy ez okkal annak nevezhető. Innen nézve válhat az irodalomterápiának akár kulcsfogalmává is a fordítás, mint a *másikra*, akár mint idegen személyre, nyelvre vagy szövegre való nyitott és nyitó hozzáállás.

Többen is¹¹ beszámolnak például a színházteoretikusként és szépíróként eléggé ismert, a kegyetlen színház eszméjét megalkotó Antonin Artaud esetről. Artaud íróként-szerkesztőként töltött be jelentős szerepet a szürrealista

10 *échange des mémoires*

11 Jean-Michel REY, *La Naissance de la poésie*, Paris, Métailié, 1991.; Anne TOMICHE, *Traduction, transformation, appropriation: Antonin Artaud face à Lewis Carroll = Frontières et Passages*, textes réunis par Chantal FOUCRIER et Daniel MORTIER, Rouen, Presses Universitaires de Rouen, 1999, 31–38.

mozgalomban. Szövegei zömét a nyelvről, a színpadi tér megújításáról, a színész testének a jelentés közvetítésében betöltött kiemelkedő szerepéről írta. Életében túl sok elismerésben nem volt része, sokan különcnek tartották. 1937-től 1948-ban bekövetkezett haláláig elmeegógyintézetekben élt, ebből a tizenegy esztendőből hat évig egyáltalán nem alkotott. Hat év hallgatás után a rodezi klinikán, az utolsó előtti intézményben, ahol élt, történt, hogy orvosa, aki elektrosokkal kezelte, művészetterápiát is följánlott neki: Ferdière doktor kifejezetten kérte, hogy írjon, rajzoljon – és fordítson. A hit és a művészet mint menedék gondolatát határozottan elutasító, a fordító és a fordítás hagyományos szerepéről egyébként meglehetősen leértékelően nyilatkozó Artaud viszsztatérése az alkotáshoz egy Lewis Carroll-fordítással¹² vette kezdetét, majd Edgar Allan Poe *Israfel* című művének átköltésével folytatódott, s végül az ezután következő időszakából számon tarthatjuk még mintegy kétkötetnyi levelezését, több kötetnyi feljegyzését és szép számú rajzát is.¹³ Az íráshoz a fordítói munkán keresztül vezetett az út. Ferdière doktor és Artaud esete azt bizonyítja tehát, hogy a fordítás lehet terápiás hatású. Marc-Alain Ouaknin a „rodezi eseménynek” egyenesen külön fejezetet szentel könyvében.¹⁴ Kiemeli az általa rendkívüli jelentőségűnek tartott mozzanatot:

„A fordítás nem csupán más szöveget kínál a fordítónak. *Genealógiát* kínál neki. A szó máshonnan érkezik, korábbról. Ily módon valamely szöveg fordításán keresztül megtörténik az újrabeíródás a múlt időbe, ami nem más, mint a jövő lehetőségfeltételeinek egyike...”¹⁵

110

A fordítás mint tevékenység képes megnyitni a beszűkült ember szellemét a másság irányába, az övétől eltérő nyelvű és szemléletű szöveg értelmezésének során, majd a szöveg újraírása a saját nyelvén új világ teremtésével ér fel, s ez az út visszavezethet az önálló alkotáshoz is. Az idegennel való találkozás tette lehetővé Artaud számára, hogy képes legyen elmondani valamit, aminek megfogalmazásában saját, önálló alkotói nyelvén akadályoztatva volt. (Tévedés ne essék, nem állítható, hogy Artaud meggyógyult volna, az viszont mindenképpen, hogy visszatért az írásbeli kifejezésmódhoz, legalábbis egy időre.) De a genealógia, a „családfa” azt is jelenti, hogy az alkotó elődjait bármilyen messzire visszavezetheti és megtalálhatja az időben. A fordításnak éppen azért van terápiás hatása, mert a tétje mindenekelőtt egzisztenciális. Megfogalmazhatjuk ezt úgy is, hogy amennyiben az olvasás, az irodalom segítségével az ember valamennyire megtanul törődni saját magával, a kapcsolataival, így tehát saját és a többiek létével megtanul bánni, metaforikusan viselkedik. Fordít, azaz valamit egy tengely körül más irányba mozdít; könyv-

12 Antonin ARTAUD, *L'arve et l'aume. Tentative anti-grammaticale à propos de Lewis Carroll et contre lui suivi de 24 lettres à Marc Barbezat*, Paris, Marc Barbezat, L'Arbalète, 1989.

13 Artaud-nak erről az életszakaszáról is magyarul hozzáférhető irodalmat lásd *Artaud, avagy a gondolkodás szenvedéstörténete*, vál., szerk. DARIDA Veronika, Budapest, Kijarat Kiadó, 2011 (Spectaculum 4), ill. Antonin ARTAUD, *Rodezi levelek (1943–1946)*, Budapest, Kijarat Kiadó, 2011 (Spectaculum 5).

14 Marc-Alain OUAKNIN, *Antonin Artaud. Un exemple de traduction thérapeutique* = *Uő, Bibliothérapie, i. m.*, 165–175.

15 Marc-Alain OUAKNIN, *Bibliothérapie, i. m.*, 173.

ben, füzetben egy másik lapot tesz láthatóvá; úgy mozdít el valakit, valamit, hogy az ellenkező oldala kerüljön az előbbi, illetve a megnevezett irányba stb. – ahogy a szó alapjelentését a *Magyar Szókincstár* meghatározza. A *'másfelé irányít valamit'* a *biblioterápia kulcsmondata*. Ebben az értelemben is összekapcsolódik biblioterápia és fordítás, mert párbeszéd valósul meg nyelvek, szövegek és emberek között. A fordító úgy lesz alkotóvá, hogy válaszol az idegen nyelvű mű felhívására, és annak értelmezésével-fordításával el is sajátítja azt. Ez a fordítás a hermeneutikai alaphelyzet modellje (a fordítás kérdése klasszikus hermeneutikai probléma), s a gadameri applikatív megértés vagy a ricœuri elsajátítás fogalmaival rokon, amelyeknek megfelelően a műalkotás megértése soha nem merül ki a szöveg reprodukciójában, hanem az értelmezésben teljesedik ki. Az értelmezés pedig mindig összefügg az értelmező helyzetével, és egzisztenciális olvasatot hoz létre. Éppen az egzisztenciális érintettség teszi lehetővé, hogy a hagyomány az egyéni tapasztalás, átélés következtében ne ismétlés legyen, hanem ismétlődő átértelmezés. A hermeneutika szerint ebben a folyamatban rejlik a régi szövegek nemzedékeken át folytatódó jelentésbővülése vagy értelemgazdagodása. Borges elbeszélésében a vacsoránál valaki a Zuhair nevű költőt említi, aki a beszélgetés előtt mintegy ötszáz évvel versében a végzetet vak tevének nevezte. Lehetett a maga idején elképesztő a kép, állítja, de mára elkopott, s a kopott metaforákat meg kell újítani. Averroes így válaszol: „az idő, amely kifosztja a palotákat, gazdagítja a verseket”.¹⁶ Ami azt jelenti, hogy a keletkezése idején újszerű (ricœuri szóhasználat) és a mi mai szemünkben élő) metafora az elbeszélésbeli beszélgetés tér-idejére már nem elsősorban két különböző dolog azonosításából következő harmadik, metaforikus jelentés (vak tevé és sors) hordozója, hanem egyrészt Zuhair emlékét idézi, másfelől arra szolgál, hogy saját gondjainkat és emlékezetünket az övéivel összevetni tudjuk.

„A képnek akkor két terminusa volt, és most négy. Az idő kitágítja a versek dilatacióját, s ismerek néhányat, melyek a muzsikához hasonlóan mindent jelentenek minden ember számára.”¹⁷

A fordítás tehát legalább három alapvető módon kapcsolódik a biblioterápia fogalmához. Mindenekelőtt úgy, hogy az irodalom, az alapanyag, amelyet a terapeuta és az ő irányításával a résztvevő is olvas és értelmez, a saját nyelven keletkezett vagy ugyanerre a nyelvre áttett, átköltött, fordított műalkotás. Tágabb értelemben úgy, hogy a kortárs fordításeszmények némelyik modellje (például a fent említett *barátságos megértés*, *bizakodó megértés*, *dialogikus megértés*, *nyelvi vendégszeretet*) a terápiás helyzetet is modellálja: az egyes közösségek és csoportok közti párbeszédet is elősegítheti. S végül éppen ebből a tágabb értelemről következően úgy is, hogy a fordítás mint gyakorlati tevékenység lehet komplex biblioterápia: olvasás, értelmezés és írás egyben. Ha az értelmezést a fordítás szinonimájának tekintjük, akkor ebbe belefért a pastiche gyakorlatától a paródián keresztül az átköltésig, átvitelig és szövegközöttségig annak sokféle formája. Így pedig még szorosabban összefügg az irodalom gyógyító erejével.

¹⁶ BORGES, *Averroes nyomában*, i. m., 129.

¹⁷ *Uo.*, 129.

Healing Translation

Literature can serve a number of purposes. One of them is healing. Although it seems to be absent from mainstream literary scholarship, the healing power of literature is studied by bibliotherapy. Despite its apparent absence, this type of reading is connected to both literary theory and reception history. It is also undeniable that books and people multilingual by their very nature. However trivial it seems that books in foreign languages can be accessed in translation, the consequences of this statement are quite significant. First of all, both the therapist and the client can read literature in their mother tongue. Secondly, some of the translation theories can model even the bibliotherapeutic situation. Finally, translation itself can be seen as having therapeutic effects.

Keywords: bibliotherapy, literary theory, translation, therapeutic effects

Jeney Éva
MTA BTK Irodalomtudományi Intézet
jeneyeva@gmail.com